

Тютюгін Володимир Ілліч

кандидат юридичних наук, професор,
в.о. зав. кафедрою кримінального права № 1
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Зайцев Олексій Володимирович

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(Україна, м. Харків)

**НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСУДНОСТІ ТА ЗАСТОСУВАННЯ
ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ
У НАУЦІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Монографії В.В. Леня «Осудність у кримінальному праві і законодавстві» та В.В. Леня і М.М. Книги «Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції» є одними з небагатьох праць, присвячених проблемам осудності та примусовим заходам медичного характеру у кримінальному праві України. Аналіз юридичної літератури та правозастосування свідчить про високу наукову актуальність вивчення проблем осудності та неосудності. Наука кримінального права також вирізняється активністю дослідження цих проблем.

У першій з робіт, що рецензуються, висвітлено комплекс кримінально-правових проблем, пов'язаних з інститутом осудності (неосудності). Значне місце в роботі відведено кримінологічному та кримінально-процесуальному аспектам проблеми, а також питанням філософії, загальної психології та судової психіатрії. Зокрема, автор концентрує увагу на детермінантах злочинності, соціальному значенні психічних розладів у суспільстві, проблемі загального стану здоров'я в Україні, питаннях мотиву і мотивації. Робота також містить значний обсяг матеріалу щодо ролі та значення судово-психіатричної експертизи для встановлення осудності (неосудності).

Монографія складається із передмови Ю. М. Антоняна, вступу, двох розділів, висновків і пропозицій, списку використаної літератури і додатків.

У вступі В.В. Леня обґрунтовує вибір та актуальність теми дослідження, робить акценти на недостатній розробленості низки важливих і практично значущих аспектів поставленої проблеми, звертає увагу на зростання рівня психічної захворюваності у суспільстві, а також наводить нормативну базу дослідження та визначає ступінь його наукової розробки.

У підрозділі «Кримінально-правова характеристика осудності» визначається теоретичне і практичне значення проблеми осудності. Автор розмежовує за юридичним змістом поняття «психічна діяльність», «психічне захворювання», «психічний недолік», «психічна аномалія», «психічне відхилення», «психічний розлад», «психічна патологія», «індивідуально-особистісні

особливості», «осудність», «неосудність», «дієздатність», «правоздатність», «деліктоздатність», «осуджуваність».

Науковець обґрунтовано стверджує про недоцільність розгляду осудності як антитези неосудності, враховуючи самостійність цієї проблеми у кримінальному праві. У цьому ж підрозділі з'ясоване місце осудності у складі злочину, що має важливе науково-практичне значення і допомагає з'ясувати роль осудності в кримінальному праві. В.В. Лень наводить додаткові аргументи щодо розмежування осудності та вини, а також розглядає значення психічних розладів, акцентуацій особистості, соціалізації особи. В підрозділі здійснено аналіз категорії змісту і сутності осудності.

Дослідник надає власне визначення осудності як «психічного стану особи (рівня соціально-психічного розвитку, психічного здоров'я, віку), здатної усвідомлювати та давати собі звіт про свої дії (бездіяльність), тобто розуміти їх суспільне значення та керувати ними, а також поєднана з цим спроможність нести за вчинений злочин кримінальну відповідальність і покарання» (с. 50). Наприкінці підрозділу науковець приходять до висновку доцільності закріплення у кримінальному законодавстві більш змістовного понятійного відображення осудності, що заслуговує на увагу, однак потребує більш ретельного аналізу і додаткової аргументації.

У підрозділі «Поняття обмеженої осудності у кримінальному праві» надається історичний нарис проблеми обмеженої осудності, приділяється увага ставленню до обмеженої осудності представників різних шкіл кримінального права, звертається увага на вирішення цієї проблеми за кримінальним законодавством зарубіжних країн.

Ставлення автора до законодавчого закріплення вказаного поняття у КК України негативне, тому він виступає з гострою критикою новели ст. 20 КК України і вважає, що це «...наслідок поспішного і своєрідного прагнення національного законодавця вирішити питання щодо приєднання країни до європейського і світового співтовариства (в рамках забезпечення прав і свобод людини і громадянина)» (с. 63). З його точки зору визначення обмеженої осудності «...є неточним, розпливчастим, запозиченим (або збірним) з кримінальних законодавств держав, де закріплено обмежену осудність», (с. 67) і на теперішній час «...є більш декларативним, ніж практичним» (с. 67).

Науковець справедливо відзначає відсутність вказівки в законі на конкретні правові наслідки обмеженої осудності, а також на складність визначення міри втраченої здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними під час вчинення злочину.

Не уникає автор й інших гострих питань, пов'язаних з проблемою обмеженої осудності: звертає увагу на її критерії, різні підходи лікарів судово-психіатричних експертів при проведенні досліджень, на проблему відбування особами, визнаними обмежено осудними, покарання у виді позбавлення волі, труднощі при застосуванні норми юристами тощо.

Слід погодитися із висновком автора про те, що складність проблеми обмеженої осудності викликає лише необхідність її поглибленого вивчення. Водночас необхідно зазначити, що В.В. Лень не дає ґрунтовного аналізу позицій авторів, які є прихильниками законодавчого закріплення кримінально-правової норми про обмежену осудність і роботи яких містять доводи на користь її практичної значущості. Хоча автор і наводить у роботі постанову Плену-

му Верховного Суду України № 7 від 03 червня 2005 р. «Про судову практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування», яка має пряме відношення до окресленої кримінально-правової проблеми, але, на жаль, зміст цієї постанови не аналізується.

У підрозділі «Питання про вчинення злочину в стані сп'яніння» в результаті розгляду питання щодо впливу алкогольного або наркотичного сп'яніння на психіку особи, автор приходиться до висновку, що примусове лікування алкоголіків та наркоманів під час відбування покарання доцільно проводити не на початку строку покарання, а перед їх звільненням. Однак ця пропозиція потребує додаткового обговорення та серйозної аргументації із вивченням позиції судових психіатрів.

Другий розділ монографії присвячений проблемі неосудності. Уявляється дискусійним визначення автором неосудності як ознаки відсутності вини, що відображено у назві розділу. Вбачається, що категорія винуватості не може застосовуватися до суспільно небезпечного діяння, в якому фактично немає суб'єкта та складу злочину.

У підрозділі «Медико-біологічний критерій неосудності» В.В. Леня послідовно досліджує історичний аспект проблеми неосудності, генезис розвитку кримінально-правової норми про неосудність у законодавстві. Звертається увага на сутність та ознаки особистості неосудної особи, аналізується питання достовірності і доказовості експертного висновку судових психіатрів у стадії досудового слідства при визнанні особи неосудною тощо. В цілому позиція автора є традиційною, однак недостатньо обґрунтованим, на наш погляд, є твердження про належність виключно до компетенції судово-психіатричної експертизи встановлення осудності, обмеженої осудності або неосудності суб'єкта (с. 104).

Виходячи зі змісту підрозділу «Характеристика юридичного та психологічного критерію неосудності (інтелектуальні, вольові та емоційні ознаки)» можна зробити висновок, що при конструюванні формули неосудності науковець виділяє додатковий критерій – «юридичний», який, на думку автора, повинен «...припускати сам факт вчинення злочину даною особою» (с. 127). Зазначимо, що ця позиція має достатню кількість прихильників серед вітчизняних науковців і вже неодноразово обговорювалась в спеціальній літературі.

Науковець приділяє увагу дискусійному питанню суб'єктивного механізму суспільно небезпечних діянь неосудної особи. Досліджено й визначено мотиви суспільно небезпечної поведінки і суспільно небезпечних діянь неосудної особи, значне місце відведено в підрозділі законодавчому визначенню неосудності у кримінальному законодавстві зарубіжних країн.

Автор також поділяє точку зору, що у формулі неосудності має знайти своє відображення емоційна ознака (с. 122-123). Враховуючи доводи В.В. Леня, слід зауважити, що така пропозиція є спірною і сучасні судово-психіатричні дослідження підтверджують це. Зокрема, вважається, що розлад емоцій не має самостійного значення, яке потребує відображення у психологічному критерії неосудності, котрий повністю характеризує психічний стан особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння, вказуючи на інтелектуальну і вольову ознаки. Науково цікавим є визначення неосудності, яке наведено у завершальній частині праці.

Наприкінці роботи викладено висновки та пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства. Справедливо наголошується на необхідності подальшого між-

галузевого вивчення та узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо гуманного ставлення та забезпечення прав і свобод, честі й гідності, недоторканості й безпеки особи з психічними розладами.

Друга з монографій (Лень В.В., Книга М.М. «Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції») присвячена кримінологічним та кримінально-правовим питанням, пов'язаним з інститутом примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ). Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Перший розділ монографії присвячений поняттю та умовам застосування ПЗМХ. Цікавим є історичний екскурс розвитку законодавства про ці заходи; заслуговує уваги авторське бачення поняття ПЗМХ; проаналізовано позитивний досвід зарубіжних країн. Автори пропонують дати єдине визначення ПЗМХ (ст. 93 КК) та примусовому лікуванню (ст. 96 КК) як примусове медичне лікування (с. 33). Водночас, враховуючи положення ч. 4 ст. 84 КК України, потребує пояснення зауваження науковців щодо відсутності правової норми про зарахування часу примусових заходів медичного характеру в строк покарання (с. 22). При розгляді проблеми неосудності (підрозділ 1.3. монографії) автори відтворюють позицію В.В. Лєня, яка вже наводилася при рецензуванні першої з праць.

Розділ II присвячений кримінологічній характеристиці осіб, до яких застосовуються ПЗМХ. Вона здійснена науковцями на підставі вивчення 217 кримінальних справ про застосування таких примусових заходів щодо 223 осіб, якими вчинено 238 суспільно небезпечних діяння (с. 190). Результати дослідження дозволили авторам виділити соціально-демографічні, медико-соціальні та морально-психологічні особливості таких осіб (підрозділ 2.1.). У наступному підрозділі 2.2. надається кримінально-правова характеристика осіб, до яких застосовуються ПЗМХ. Значна частина матеріалу, як і в першій монографії, присвячена критиці норми про обмежену осудність, однак, деякі з пропозицій авторів викликають зауваження та потребують пояснення. Так, науковці вбачають значущість ст. 20 КК саме у можливості застосування ПЗМХ до особи, визнаної обмежено осудною. В роботі висловлена теза, що примусове лікування повинно бути обов'язковим наслідком встановлення у будь-якої осудної особи психічного розладу незалежно від впливу на її усвідомлено-вольову поведінку під час вчинення злочину. (с. 92-96). У підсумку наводиться висновок про необхідність застосування ПЗМХ до осіб, які вчинили злочини і мають психічні розлади в межах осудності для попередження їх злочинної поведінки (с. 112). На наш погляд, ця позиція авторів уразлива для критики через те, що «реанімує» підхід прибічників «соціологічної» школи кримінального права про необхідність застосування заходів безпеки до осіб за ознакою «соціальної небезпеки».

Підрозділ 2.3. присвячений поняттю і критеріям суспільної небезпечності осіб, до яких застосовуються ПЗМХ. Науковці, на відміну від поширеної в науці судової психіатрії та кримінального права точки зору, не визнають за психічним розладом виключного значення детермінанта суспільно-небезпечної поведінки осіб, визнаних неосудними. Автори пропонують розглядати поряд із традиційними медичним та юридичним критеріями суспільної небезпечності критерій соціально-психологічний (с. 132), тобто враховувати характеристику особи та рівень її духовного розвитку при розгляді причин суспільно небезпечних діянь осіб із психічними розладами (с. 132).

У розділ III дослідники розглядають (підрозділі 3.1.) висловлені в науковій літературі підходи до визначення підстави та цілей застосування ПЗМХ. Вважаємо, що потребує серйозного обговорення пропозиція авторів щодо підстави ПЗМХ, згідно з якою автори вважають за доцільне доповнити ч. 2 ст. 93 КК наступним положенням: «Особа вважається суспільно небезпечною, якщо вона заподіює чи виявляє наміри заподіяти шкоду собі або оточуючим чи охоронюваним законом правам та інтересам особи або держави, а також коли існує реальна можливість заподіяння цією особою такої шкоди». Вбачається, що у цьому визначенні відсутні положення про суспільну небезпечність особи саме за психічним станом, а також факт вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що дає надзвичайно широке підґрунтя для визнання багатьох осіб суспільно небезпечними та застосування до них ПЗМХ.

У підрозділі 3.2 автори здійснюють поглиблений аналіз власної класифікації осіб, до яких може бути застосовані ПЗМХ. У цьому аналізі потребує пояснення визначення такого психічного стану особи в результаті примусового лікування, як покращення стану неосудної особи до стану обмеженої осудності чи неосудності (с. 157, 158, 161, 163 тощо). Вважаємо, що осудність (обмежена осудність) та неосудність не може бути показником психічного здоров'я особи поза часом учинення особою злочину чи суспільно небезпечного діяння. Підрозділ 3.3 містить положення щодо напрямів оптимізації законодавства про ПЗМХ. Дослідники здійснюють огляд зарубіжного законодавства з цього питання, критикують системи та види закладів, в яких застосовуються ПЗМХ, наводять аргументи щодо введення до системи закладів в яких буде здійснюватися примусове лікування, приватних закладів. У Висновках автори наводять власну редакцію низки статей Загальної частини КК України, які стосуються примусового лікування.

Таким чином, не викликає сумніву, що в рецензованих монографіях досить ґрунтовно, з необхідною аргументацією розглянуто багато актуальних питань, ознайомлення з якими буде корисним як для науковців, так і для юристів-практиків. Отже, можна зробити висновок, що вихід монографій В.В. Леня «Осудність у кримінальному праві і законодавстві» та В.В. Леня і М.М. Книги «Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції» – це позитивне явище у кримінально-правовій науці України та практичному застосуванні її розробок. Видання присвячені актуальним та цікавим кримінально-правовим проблемам, містять їх авторське бачення, а також дають поштовх розвитку науки кримінального права з питань осудності та неосудності, а також примусових заходів медичного характеру.

Рецензія на монографії обговорена і схвалена на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 01.06.2010, протокол № 8.